

منابع میراث اقتصادی اسلام

* یاسر عبدالکریم الحورانی

** ترجمه: مجید مرادی

شک نیست که تأثیر عامل اقتصادی در اندیشه اسلامی، از همان لحظه نخست که پیامبر خدا ﷺ، ظهور اسلام را اعلان کرد، جایگاه قابل توجهی در زندگی مسلمانان داشته است. تأثیر این عامل، از طریق شکل‌گیری چالش‌های دینی که بر طبیعت دگرگونی مورد انتظار در فرصت‌های زندگی متکی است، فزونی یافته و در پی آن، نفوذ طبقه سرمایه‌دار کاهشی مشهود یافته است.

زمانی که دامنه دولت اسلامی به سبب فتوحات، گسترش یافت و فرهنگ‌های جدید در جامعه اسلامی با هم آمیخت، نیاز به اقدام‌های سازمانی هماهنگ با حجم تحولات تحقق یافته، احساس شد و نخستین مؤسسه (نهاد) اقتصادی در قالب «بیت‌المال» ظهور یافت. این مؤسسه نوپدید، مسئولیت‌های مالی بزرگی را به‌ویژه در بُعد درآمدها و مخارج (هزینه‌های) مالی و تنظیم روابط بازار بر عهده گرفت.

تحوّل و گسترش حوزه جامعه اسلامی، با رشد جدی اندیشه‌های اقتصادی نزد عالمان مسلمان همراه بوده است. بسیاری از این عالمان در شروح عمیقی که نوشته، و تجربه اسلامی طولانی در نگارش و تصنیف را بازتاب داده‌اند، واقعیت‌ها و اوضاع اقتصادی زمان خود را وصف کرده‌اند.

* دکترای اقتصاد اسلامی از دانشگاه ام درمان سودان و پژوهشگر اقتصاد اسلامی.

** دانش آموخته حوزه علمیه قم و دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی مؤسسه آموزش عالی باقرالعلوم ♦.

رفته‌رفته حوزه‌های تولید معرفتی در موضوعات فراگیری مانند خراج، قیمت‌ها، پول‌ها، حسب، تجارت، روابط زمین و سامان‌دهی بازار و... تنوع یافت.

اهمیت موضوع

اهمیت این پژوهش مشتمل بر پاره‌ای عناصر مهم و ضرور است که پیشی‌داشتن اندیشه اسلامی را در حوزه اندیشه اقتصادی تأکید و تثبیت می‌کند. این عناصر به شکل پویاتر در نتیجه تلاش به کار رفته در این پژوهش روشن‌تر می‌شود. این پژوهش نیازمند تلاشی مداوم برای دستیابی به گنجینه‌های میراث و مطالعه فهرست‌ها و منابع فراوان آن‌ها بود. مهم‌ترین عناصر برجسته این پژوهش در نکات ذیل تجلی می‌یابد:

- تلاش برای تکمیل حلقه پژوهش و تثبیت نگرش اسلامی مشتمل بر همه داده‌های معرفت بشری؛
- آشکارسازی بُعدی مهم از درون مایه اندیشه اقتصادی اسلامی و فراهم‌سازی فرصت حقیقی برای پژوهشگران و متفکران جهت احیای دوباره منابع میراث اسلامی و سازماندهی دوباره روند پژوهش و پرهیز از تکرار و کار موازی در بررسی مباحث؛
- پرکردن خلا علمی آشکار، در سلسله پژوهش‌های علوم اجتماعی.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش، بر تلاش جهت احصای تمام نوشته‌های معاصر در باب اقتصاد اسلامی مبتنی است که در نشریات عربی منتشر شده؛ سپس احصای مطالعات و پژوهش‌هایی که به تفکر میراثی (سنتی) چه در حوزه تألیفات و چه در حوزه پژوهش در باب اندیشه مؤلفان است. این کار، اقدام‌هایی پژوهشی را می‌طلبد که باید پشت سر هم انجام می‌شد. این اقدام‌ها از این قرار است:

۱. جست‌وجو در تمام منابع میراث اقتصادی اسلامی و دائرةالمعارف‌ها و سرگذشت‌نامه‌های اسلامی معین، مانند *الفهرست ابن‌ندیم* (متوفای ۳۸۵ ق) و *کشف‌الظنون* حاجی خلیفه (متوفای ۱۰۶۷ ق) و دو کتاب *ایضاح‌المکنون* و *هدیه‌العارفين* اسماعیل پاشای بغدادی (متوفای ۱۳۳۹ ق).
۲. نگاهی به تمام فهرست‌های نسخ خطی قابل دسترس به ویژه در کتابخانه مؤسسه آل‌البیت که کتابخانه‌ای اختصاصی است، برای کشف منابع بیش‌تر در باب میراث اقتصادی اسلام. طی این مرحله روشن شد نسخ خطی فراوانی وجود دارد که عناوین آن‌ها در نوشته‌های یاد شده از ابن‌ندیم

و حاجی خلیفه و بغدادی نیامده است.

۳. مراجعه به معجم‌های تخصصی در میراث چاپ شده و نگاهی به آن‌ها و ثبت تألیفات چاپ شده در حوزه اقتصاد اسلامی به هدف آسان‌سازی دستیابی پژوهشگران به نسخ خطی چاپ نشده برای پیشگیری از کار موازی یا پژوهش در تحقیق نسخ خطی که پیش‌تر، تحقیق شده است.

۴. مطالعه غالب تألیفات چاپ شده و پاره‌ای نسخ خطی و تأمل در موضوعات آن‌ها و میزان ارتباط آن‌ها با اقتصاد و عرضه تعریف اجمالی از آن‌ها. در این مرحله، شماری از نسخ خطی که عناوین آن‌ها، توهم اقتصادی بودن موضوع آن‌ها را ایجاد می‌کرد، از پژوهش حذف شده‌اند.

۵. مراجعه به منابع میراث در حوزه تراجم مانند کتاب *الاعلام* خیرالدین زرکلی و *معجم المؤلفین* عمر رضا کخاله و ارائه معرفی اجمالی هر کدام از شخصیت‌های پژوهش‌های معاصر در باب منابع میراث اقتصادی اسلام.

برای آشنایی با مطالعات معاصر درباره منابع میراث لازم بود تا نشریات عربی نگاه، و فهرست‌های تخصصی پایان‌نامه‌های دانشگاهی بررسی می‌شد؛ در نتیجه روشن شد که مطالعات و پژوهش‌ها در حوزه میراث اقتصادی اسلام، بسیار محدود است. این پژوهش‌ها و مطالعات از این قرار است:

- یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد و هشت مقاله، درباره کتاب *الخراج* ابویوسف (متوفای ۱۸۲ ق)؛
- یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد و یک پژوهشنامه و دو مقاله، درباره کتاب *الکسب* شیبانی (متوفای ۱۸۹ ق)؛
- یک مقاله درباره کتاب *الاموال* یحیی بن آدم (متوفای ۲۰۳ ق)؛
- یک مقاله و یک پایان‌نامه دکترا درباره کتاب *الاموال* ابن زینویه (متوفای ۲۴۷ ق)؛
- یک مقاله و یک پژوهش درباره کتاب *التبصر بالتجارة*، جاحظ (متوفای ۲۵۵ ق)؛
- دو مقاله در زمینه کتاب *احکام السوق*، کنانی (متوفای ۲۸۹ ق)؛
- یک پژوهش درباره اندیشه اقتصادی اصفهانی (متوفای ۳۵۶ ق)؛
- یک مقاله در زمینه کتاب *احکام السلطانية*، ماوردی (متوفای ۴۵۰ ق)؛
- شش اثر درباره اندیشه اقتصادی غزالی (متوفای ۵۰۵ ق) که عبارت است از دو مقاله و دو پژوهش و یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد و یک رساله دکترا؛

- یک پژوهش و یک رساله کارشناسی ارشد مربوط به کتاب *الإشارة إلى محاسن التجارة*، دمشق (متوفای ۵۷۰ ق)؛

- شش مقاله و پژوهش درباره اندیشه اقتصادی ابن تیمیه (متوفای ۷۲۸ ق)؛

- یک مقاله و یک پایان نامه کارشناسی ارشد درباره اندیشه اقتصادی ابن قیم جوزیه (متوفای ۷۵۱ ق)؛

- دو مقاله مربوط به کتاب *البركة في فضل السعي والحركة*، جیشی الوصابی (متوفای ۷۸۶ ق)؛

- پانزده اثر درباره کتاب *العبر* (مقدمه) ابن خلدون (متوفای ۸۰۸ ق) که عبارت است از دو مقاله و یازده پژوهش و یک پایان نامه کارشناسی ارشد و یک رساله دکتری؛

- دو مقاله و یک پایان نامه کارشناسی ارشد درباره اندیشه اقتصادی مقریزی (متوفای ۸۴۵ ق).

۱۷۷

اقتصاد اسلام

منبع میراث اقتصادی اسلام

بررسی و تحلیل

در بررسی مطالعات معاصر یاد شده می توان نکات مهم را به صورت اجمالی در محورهای ذیل آورد:

۱. فراوانی کمی عام

شمار منابع میراث درحوزه اقتصاد اسلامی به ۳۵۰ منبع می رسد؛ اما مطالعات معاصر فقط به ۲۰ مورد از این منابع یعنی ۷/۵ درصد پرداخته است. همچنین شمار مؤلفان به ۲۸۲ تن می رسد؛ اما در مطالعات معاصر فقط به آرای ۱۸ تن از آنان یعنی ۴/۶ درصد پرداخته شده است. این امر، نشانه نبود سازوکار علمی یا پژوهشی روشمند و آگاهانه برای پوشش دادن به میراث فکری امت و ژرف کاوی آثار خطی در دسترس (به شکل فراگیر) است.

۲. توزیع کمی خاص

مطالعات معاصر در محدوده ای تنگ از پژوهش در حوزه اندیشه اقتصادی هر کدام از متفکران مسلمان یا تحقیق در کتاب های آنان متمرکز شده است؛ برای مثال، شیبانی سه کتاب تألیف کرده است؛ در حالی که فقط کتاب *الاکتساب فی الرزق المستطاب یا الکسب* وی بحث و تحقیق شده است. از جاحظ، هفت کتاب تخصصی در اقتصاد بر جای مانده؛ ولی فقط کتاب *التبصر بالتجارة* مورد کاوش و پژوهش قرار گرفته شده است. ابن تیمیه، پنج کتاب دارد؛ ولی تنها کتاب *الحسبة فی الاسلام* مطالعه و بررسی شده است. مقریزی، پنج کتاب تخصصی تألیف کرده؛ ولی فقط کتاب *اغاثة الامة بکشف الغمة*، آن هم

به صورت اجمالی بررسی شده است. نتیجه این کاستی، یکی اختلالی است که در روش تحقیق در اقتصاد اسلامی پدید آمده، و دیگری ادا نشدن حق بحث و شخصیت مورد بحث است.

۳. توزیع کیفی

به این ترتیب، مطالعات و پژوهش‌های اقتصادی معاصر باید به صورت فراگیر و شامل و جامع به موضوعات اقتصادی بپردازند؛ برای مثال، در موضوع قیمت‌ها، چهار کتاب اصلاً مورد مطالعه نبوده است. در موضوع فقر به ۱۹ کتاب و در موضوع پول به ۱۶ کتاب بی‌توجهی شده است. مشکل دیگر این پژوهش‌ها آن است که بر اندیشه اقتصادی یکی از متفکران یا عالمان مسلمان تمرکز شده؛ ولی برای کشف تلاش‌ها و کارهای دیگرانی که در همان موضوع، اثری به جای نهاده‌اند، کوشش نشده است؛ برای مثال، ابویوسف ادعا کرده که بر اهتمام همه آنان که در موضوع خراج بحث کرده‌اند، احاطه یافته است؛ ولی در همان زمان، ۲۱ کتاب در باب خراج نگاشته شده بود که وی اطلاعی از آن‌ها نداشته است. همچنین است موضوع کسب که فقط در یک کتاب (و آن هم کتاب الکسب شیبانی) مورد بحث قرار گرفته است؛ در حالی که در منابع میراث، بیست کتاب در موضوع کسب وجود دارد. غالب پژوهش‌های اقتصادی وضعیتی مشابه داشته‌اند؛ زیرا میزان مشارکت عمومی از ۷/۵ درصد فراتر نمی‌رود و این امر، نتایجی منفی را در پی داشته که یکی از آن‌ها تشکیک در میزان اعتبار پژوهش و میزان پایبندی محقق به روش‌مندی مبتنی بر واقع‌گرایی است و چه بسا نشانه‌ای جدی بر گرایش‌گزینش‌گرانه و گاه نا آگاهانه محقق باشد. چنین وضعی، شکافی عظیم بر سر راه چگونگی ارتباط با میراث پدید می‌آورد.

۴. تکراری بودن

منظور از تکراری بودن، تمرکز بر یک بُعد از بحث و مغفول نهادن ابعاد دیگر در مطالعه آرای یک شخصیت است؛ برای مثال، ابن‌خلدون را می‌توان نام برد که پانزده مورد پژوهش در باب اندیشه اقتصادی او (فقط با مطالعه کتاب مقدمه وی) انجام شده؛ در حالی که هیچ کس به کتاب *طبیعة العمران* وی اشاره نکرده است یا ابن‌تیمیه که در هفت پژوهش به اندیشه اقتصادی او در موضوع حسبه پرداخته شده؛ ولی دیگر تألیفات وی نادیده گرفته شده است.

۵. تخصّص‌گرایی

مشکل دیگر پژوهش‌های معاصر یاد شده، تخصصی نبودن آن‌ها است. به عبارت دیگر، در این پژوهش‌ها متغیرهای اقتصادی خاص به طور مشخص طرح و بررسی نشده است؛ برای مثال، از میان نُه مورد پژوهشی که درباره کتاب *الخراج* ابویوسف شده، فقط یک پژوهش به شکل تخصصی به موضوع توافق در سرمایه‌گذاری پرداخته است. از مجموع پانزده پژوهش که در باب اندیشه اقتصادی ابن‌خلدون انجام شده، فقط پنج پژوهش به طور تخصصی به مفاهیمی مانند مالکیت، امور مالی دولت، تفسیر اقتصادی تاریخ، قیمت، تولید و رشد اقتصادی پرداخته است.

۱۷۹

اقتصاد اسلام

منبع: مرکز اقتصاد اسلام

این کاستی پژوهشی در مطالعه اندیشه ابن‌تیمیه و مقریزی نیز جریان دارد. به طور کلی، از این میان، ۶۳ پژوهش به صورت تخصصی به موضوعات مورد بحث پرداخته است. اگر از این میان، مقالات را هم استثنا کنیم، نسبت پژوهش‌های تخصصی به ۱۱ درصد یعنی ۷ مورد کاهش می‌یابد.

این امر نشان می‌دهد که پژوهشگران در پژوهش‌های خود به تعمیم و انتخاب عناوین عام بیش‌تر تمایل دارند؛ از این‌رو عناوین عریض و طویل و تکراری را برمی‌گزینند و به اصل تخصص در پژوهش و مطالعه موضوعات معین پایبند نیستند.

۶. اصالت علمی

منظور از اصالت علمی، شناخت حجم پژوهش‌های انجام شده در سطح پایان‌نامه‌های دانشگاهی یا دیگر پژوهش‌های معتبر است. در این چارچوب، پایان‌نامه‌های دانشگاهی از چهارده مورد فراتر نمی‌رود که نُه مورد از آن‌ها پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و پنج مورد، رساله دکترا است. پژوهش‌های معتبر غیردانشگاهی از هیجده مورد فراتر نمی‌رود که یازده مورد از آن‌ها، اندیشه اقتصادی ابن‌خلدون را بررسی کرده است.

۷. رویکرد دائرةالمعارفی

بسیاری از متفکران مسلمان، در موضوعات متنوع اقتصادی دستی داشته، و در برخی موضوعات تخصصی اقتصادی هم کارهایی کرده‌اند که آنان را با عنوان متفکران دائرةالمعارفی می‌شناسیم؛ مانند جاحظ که هفت کتاب و مقریزی پنج کتاب، در باب موضوعات اقتصادی نگاشته است. با این‌حال، بسیاری از عالمان با اندیشه‌های گسترده خویش در پیشبرد اقتصادی نقش

داشته‌اند؛ ولی نام هیچ کدام از آن‌ها در هیچ پژوهش علمی درج نشده و حتی اشاره‌ای هم به آنان نشده است. از این دسته مؤلفان می‌توان برای مثال نام برد:

۱. علی بن محمد دائنی (متوفای ۲۲۵ ق) که چهار کتاب در باب مال و اقطاع و ضرب سکه درهم و دینار به نام او ثبت شده است؛
۲. علی بن مهزیار دورقی (متوفای ۲۵۰ ق) که او نیز چهار عنوان کتاب در باب تجارت، اجاره، توزیع خمس، کسب و کنترل رفتار مادی در زندگی تألیف کرده است؛
۳. محمد بن مسعود عیاشی (متوفای ۳۲۰ ق) که سه عنوان کتاب در باب تجارت، جزیه و زهد نوشته است؛
۴. اسحاق بن یحیی بن زرقاله (متوفای ۳۷۷ ق) که دو کتاب در باب صنعت و خراج نگاشته است؛
۵. احمد بن محمد بن رفعة (متوفای ۷۱۰ ق) که سه کتاب در باب احتساب، موازین (وزن‌ها) و مکاییل (کیل‌ها) تألیف کرده است؛
۶. عبدالرحمن بن ابی‌بکر السیوطی (متوفای ۹۱۱ ق) که دو کتاب به نام *اصول الرزق و السعی للمکاسب* (اصول روزی و تلاش برای کسب) و *ذم/الضرائب* (ذم مالیات‌ها) نگاشته است؛
۷. احمد بن لیمان بن کمال پاشا (متوفای ۹۴۰ ق) که سه کتاب در باب مبادلات ربوی و ذم فقر و موضع اسلام درباره تلاش (کار) و تنبلی و بیکاری تألیف کرده است؛
۸. زین‌الدین بن ابراهیم بن نجیم الحنفی (متوفای ۹۷۰ ق) که سه کتاب در باب، اقطاع، رشوه و روابط ارضی در مصر دارد؛
۹. محمد بن بیر البرکوی (متوفای ۹۸۱ ق) که سه کتاب در باب، غنا، فقر و کسب و وقف درهم‌ها و کالاهای منقول تألیف کرده است؛
۱۰. عبدالغنی بن اسماعیل نابلسی (متوفای ۱۱۴۳ ق) که سه کتاب در باب نرخ‌گذاری، کسب از راه رشوه و هدیه به نام او ثبت شده است؛
۱۱. محمد بن اسماعیل صنعانی (متوفای ۱۱۸۱ ق) که چهار کتاب در باب ربا، فقر و کسب نوشته است.

منابع تخصصی در باب میراث اقتصادی اسلام

منابع اسلامی در حوزه میراث اقتصادی، موضوعات و عناوین متعددی دارد که، بسیاری از مسائل اقتصادی را پوشش می‌دهد و می‌توان این مسائل را در بخش‌های آتی طبقه‌بندی کرد:

عنصر زمین

بحث از زمین، شامل اوصاف آن از قبیل خراجی بودن یا عشری بودن (زمین‌هایی که مالیات

یک دهم از آن‌ها گرفته می‌شد) و یا ملکی بودن آن می‌شود. بحث از زمین، متضمن بیان احکام شرعی مربوط به روابط زمین و از جمله میزان امکان خراج بستن بر زمین وقفی می‌شود.

در این زمینه، شماری از عالمان، کتاب‌هایی تألیف کرده‌اند؛ از جمله ایشان است:

ابن نجیم (متوفای ۹۷۰ ق) که فقیه و اصولی بوده و کتاب *التحفة المرضیة فی الاراضی المصریة*^۱ را تألیف کرده است. مرعی الکرمی (متوفای ۱۰۳۳ ق) مؤرخ و ادیبی از طولکرم (فلسطین) است و کتاب *تهذیب الکلام فی حکم ارض مصر و الشام* از او است. مصطفی البکری (متوفای ۱۱۶۲ ق) عارفی دمشقی است و کتاب *الفیض الجلیل فی اراضی الخلیل*، از او است. تهانوی لغوی اهل هند است و کتاب *احکام الاراضی*^۲ را نگاشته و احمدالرواحی که رساله *فی الاراضی الخراجیة و العشریة* و *المملکة*^۳ از آن او است.

۱۸۱

اقتصاد اسلام

مبانی
میزان
اقتصادی اسلام

مصرف

در این دسته تألیفات، احکام واجب در باب میانه‌روی و عدم اسراف در مصرف مواد غذایی و فواید و مضار آن و لزوم مراعات جانب میانه در مصرف غذاهای پاکیزه و پرهیز مطلق از ناپاکی‌ها ذکر شده است.

البرقی (متوفای ۳۷۶ ق) فقیهی شیعی از اهل کوفه که کتاب *الآمال* را تألیف کرده است و ابن‌رقیقه (متوفای ۳۶۵ ق) که کتاب *الغرض المطلوب فی تدبیر المأکول والمشروب* را نگاشته، و ابن‌تیمیة که مجتهد و حافظ و محدثی از اهل حران بوده و کتاب *اکل الحلال* را نوشته و عبدالرزاق انطاکی که کتاب *ذریعة الطعام* را تألیف کرده است.

بیت‌المال

در این باب، شروحاتی درباره درآمد‌ها و هزینه‌های بیت‌المال و اداره بیت‌المال و میزان قدرت حاکم در دخالت در امور زندگی اقتصادی به هدف کسب درآمد‌های جدید، تألیف شده است. ابن‌مهزیار (متوفای ۲۵۰ ق) که فقیهی از خوزستان است، کتاب «*الخمس*»؛ حمید بن‌زیاد (متوفای

۱. (نسخه خطی آن در کتابخانه مسجدالاقصی، و نسخه دوم آن در دارالکتب‌الظاهریة دمشق به شماره کلی ۸۲۵۲/۳۷ و

نسخه سوم آن در کتابخانه القادریة مسجد شیخ عبدالقادر گیلانی در بغداد به شماره ۱۴۶۶/۳ موجود است).

۲. نسخه خطی آن در دانشگاه ملک سعود به شماره ۵۲۸ و در ۸۲ برگ موجود است.

۳. نسخه خطی آن در مرکز اسناد و نسخ خطی دانشگاه اردن به شماره ۲۸۷ و نسخه خطی دیگری از آن در مرکز دراسة جهاداللیبیین به شماره ۴۴۸ و در ۱۰ برگ موجود است.

۳۱۰ ق) که فقیه و اصولی و از اهل کوفه است، کتاب «الخمس»؛ طحاوی (متوفای ۳۲۱ ق) که مجتهد و حافظ قرآن و مؤرخ و از اهل طحا (مصر) است، کتاب «قسم الفیء والغنائم»؛ الانباری (متوفای ۳۲۲ ق) ادیب و اهل انبار عراق، کتاب «بیت مال السرور» و «الدواوین» قمی (متوفای ۳۶۸ ق) فقیه و محدث از بغداد، کتاب «الجزیة»؛ ابن مماتی (متوفای ۶۰۶ ق) ادیب اهل اسبوط، کتاب «قوانین الدواوین»؛ الفرکاح (متوفای ۶۹۰ ق) مجتهد و مؤرخ مصری کتاب «الرخصة العمیمة فی

احکام الغنیمة»^۱ ابن تیمیة، کتاب «المظالم المشتركة» و «رسالة فی مسألة شراء السلطان الارض من بیت المال لنفسه»^۲، و بلاطنسی (متوفای ۸۶۳ ق) فقیهی اهل بلاطنس در نزدیکی لاذقیه سوریه، کتاب «تحریر المقال فی ما یحل ویحرم من بیت المال»؛ مولا خسرو (ق ۸۸۵)، کتاب «رسالة فی بیت المال و کیفیت تصرفه و فی مصارفه العشرة»؛ کمال الدین (ره) خلیفه (متوفای ۹۷۳ ق) فقیهی اهل ترکیه، کتاب «رسالة فی مصارف بیت المال»؛ شرنبلالی^۳ (متوفای ۱۰۶۹ ق) فقیهی مصری، کتاب «الدرة البتیمة فی احکام الغنیمه»؛^۴ حموی (متوفای ۱۰۹۸ ق) کتاب «رسالة المرتبات المرصدة من بیت المال»؛^۵ کاظمی (متوفای قرن یازدهم هجری)، کتاب «وجوب الخمس حال استتال الامام»؛^۶ مازندرانی (متوفای ۱۱۷۳ ق) فقیهی امامی مذهب از اصفهان، کتاب «الخمس»؛^۷ ابن سوده المری (ت ۱۱۹۴ ق) کتاب «رسالة فی مسائل الزکاة والاحماس»؛ ابن جنید، کتاب «الانفال والغنائم»؛ و ابن یقظین که کتاب «الفیء والخمس» از وی بر جای مانده است.

تجارت

کتاب‌هایی که در این باب نگاشته شده، پاره‌ای شکل‌های تبادل تجاری، شروط تجارت، شناخت گوهرها و کالاهای تجاری، مقایسه بین کارها و اثبات برتری کار تجاری را در بر می‌گیرد.

۱. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهریه دمشق به شماره ۹۰۸۰ موجود است.
۲. نسخه خطی آن در کتابخانه توریلی استانبول به شماره ۱/۱۶۲۹ موجود است.
۳. همان‌جا، به شماره ۱/۱۹۵۹۵.
۴. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهریه دمشق به شماره ۲۵/۵۳۴۹ موجود است.
۵. نسخه خطی آن در کتابخانه عمومی اوقاف بغداد به شماره ۳۷/۳۲۹۶ موجود است.
۶. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۲۵۲۵ موجود است.
۷. همان‌جا، به شماره ۵۵۶۵.

صفوان الجبلی (متوفای ۲۱۰ ق) محدث امامی از اهل کوفه، کتاب «التجارات» و «البيع و الشراء»؛ الزاهری (متوفای ۲۲۰ ق) فقیه امامی، کتاب «البيع و الشراء»؛ ابن مهزیار، کتاب «التجارات و الاجارات»؛ جاحظ (متوفای ۲۵۵ ق)، بزرگ سرآمدان ادب در بصره، کتاب «التبصر بالتجارة» و «فی مدح التجارة و ذم عمل السلطان»؛ ابن سماعة (متوفای ۲۶۳ ق) شیعی مذهب و اهل کوفه، کتاب «الشراء و البيع»؛ حنبلی (متوفای ۲۹۸ ق) کتاب «المعاملات»؛ خلال، فقیهی از بزرگان حنابله، کتاب «البحث علی التجارة و الصناعة و العمل»؛ عیاشی، فقیه امامی مذهب از اهل سمرقند، کتاب «التجارة»؛ ابوالفرج اصفهانی (متوفای ۳۵۶ ق) از سرآمدان ادب، کتاب «دعوة التجار»؛ سلمی (متوفای ۴۱۲ ق) عارف و حافظ قرآن از اهل نیشابور، کتاب «درجات المعاملات»؛ سمعانی (متوفای ۵۶۲ ق) فقیهی اهل مرو، کتاب «الربح و الخسارة فی الکسب و التجارة»؛ دمشقی متوفای پس از ۵۷۰ ق) کتاب «الاشارة الی محاسن التجارة»؛ ابن منقذ، متوفای ۵۸۴ ق)، امیر و ادیب، کتاب «التجایر المربحة و المساعی المنجحة»؛ ابن جماعه (متوفای ۷۳۳ ق) فقیه و مورخی از اهل حماة (سوریه) کتاب «معونة المکتسب و بغیة التاجر المحتسب»^۱؛ ابوالسعود (متوفای ۹۸۲ ق) فقیهی از موالی روم، کتاب «قانون المعاملات»؛ ابن عصفور، (متوفای ۱۱۳۱ ق) فقیهی امامی از بحرین، کتاب «مسائل تتعلق بالطبارة و التجارة عامة»^۲؛ نراقی (متوفای ۱۲۱۱ ق) شیعی امامی، کتاب «انسیس التاجرین»؛ شیخ انصاری (متوفای ۱۲۸۱ ق) فقیهی امامی، کتاب «المتاجر»؛ میرزا حبیب الله رشتی (متوفای ۱۳۱۲ ق) فقیه و اصولی امامی، کتاب «المتاجر»^۳؛ انسی (متوفای ۱۳۴۷ ق) ریاضیدان اهل بیروت، کتاب «البسط الوافر فی حساب التاجر»؛ نیهانی (متوفای ۱۳۵۰ ق) ادیب فلسطینی، کتاب «دلیل التاجر الی اخلاق الاخيار»، ابن الشاه طاهری، کتاب «دعوة التجار»؛ و مؤلفی ناشناخته که کتاب «المتاجر و البيع»^۴ از او بر جای

۱. نسخه خطی آن در مرکز احمد بابا در تنبکتو به شماره ۳۷۸ و نسخه دیگر آن در الخزانة العامه رباط به شماره ۱۶۵۲ موجود است.

۲. نسخه خطی آن در دانشگاه پرستون به شماره ۱۵۷۰ جزء مجموعه گاریت و نسخه تصویری آن در دانشگاه اردن به شماره ۲۸۸ موجود است.

۳. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی قم به شماره ۴۹۴۷ موجود است.

۴. نسخه خطی آن در المجمع العلمي العراقي به شماره ۴۶۹ موجود است.

حسبه

کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده است، نقش محتسب را در سامان بخشیدن به اوضاع اقتصادی و پیگیری مسؤولیت‌های بیت‌المال و شناخت ماهیت حرفه‌هایی که افراد پیشه می‌کنند، توضیح داده، شرایط و وظایف محتسب و پاره‌ای موانعی را که بر سر راه انجام وظایف مأموریت او وجود دارد، بررسی می‌کنند.

ابن طیب سرخسی (متوفای ۲۸۶ ق)، ادیب و مؤرخ، کتاب «الحسبة الکبیر» و «حسن الصناعة والحسبة الصغیرة»؛ ابن عبدون (متوفای ۲۹۹ ق)، فقیه و اصولی، کتاب «رسالة فی القضاء والحسبة»؛ ابن السقطی اندلسی (متوفای قرن پنجم هجری)، کتاب «آداب الحسبة»؛ شیزری (متوفای ۵۹۰ ق) کتاب «النهاية الرتبة فی طلب الحسبة»؛ سنامی (متوفای ۶۹۶ ق)، کتاب «نصاب الاحتساب»؛ ابن الرفعة (متوفای ۷۱۰ ق)، فقیه مصری، کتاب «الرتبة فی الحسبة»؛ ابن تیمیه، کتاب «الحسبة فی الاسلام»؛ ابن الاخوة (متوفای ۷۲۹ ق) کتاب «معالم القرية فی احکام الحسبة»؛ ابن‌لسام بسام، محتسب، (متوفای پیش از پایان قرن هشتم هجری)، کتاب «نهاية الرتبة فی طلب الحسبة»؛ کاشفی (متوفای ۹۱۰ ق) فقیه و ادیب، کتاب «ميامن الاکتساب فی قواعد الاحتساب»؛ احمد الرومی (متوفای ۱۲۷۵ ق) که فقیهی از آناتولی ترکیه است، کتاب «نصاب الاحتساب»؛ منق رومی (متوفای ۹۹۲ ق) خالی (متوفای ۱۳۲۴ ق) کتاب «احکام الاحتساب»؛ محمد الأشعری، کتاب «الرتبة فی شرایط الحسبة»؛ گروهی از نویسندگان ناشناخته، کتاب «رسالة فی الاحتساب»؛^۲ و «رسالة فی آداب الحسبه و رسالة فی الحسبة»^۳ و «عالی الرتبة فی احکام الحسبة».

خراج

کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، به انواع غلات و انواع زمین‌های مفتوح و احکام شرعی آن‌ها و هزینه‌های بیت‌المال و اداره مالی ارتش و انواع سگ‌ها و وزن‌ها و احکام تصرفات امام در اراضی مفتوح‌العنوة و موارد مصرف مال خراج پرداخته‌اند.

۱. نسخه خطی آن در گنجینه احمد تیمور پاشا در استانبول موجود است.

۲. نسخه خطی آن در کتابخانه حرم حضرت ابراهیم در الخلیل به شماره ۸۲ و در ۱۳۲ برگ موجود است.

۳. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۷۷۶۱ و در ۴۲ برگ موجود است.

ابویوسف (متوفای ۱۸۲ ق) که مجتهدی از اهل کوفه و مصاحب ابوحنیفه بوده کتاب «الخراج»؛ موسی الرازی که تا پیش از سال ۱۸۹ ق زنده بود، کتاب «الخراج»؛^۱ یحیی بن آدم (متوفای ۲۰۳ ق) که محدث و فقیهی اهل کوفه است، کتاب «الخراج»؛ لؤلؤیی (متوفای ۲۰۴ ق) که فقیهی اهل کوفه است، کتاب «الخراج»؛ هیثم بن عدی (متوفای ۲۰۷ ق)، که مؤرخ و ادیبی از اهل کوفه است، کتاب «الخراج»؛ اصمعی (متوفای ۲۱۶ ق)، روایتگر اوضاع عرب‌ها و اهل بصره، کتاب «الخراج»؛ جعفر بن مبشر (متوفای ۲۳۴ ق) فقیه و محدث، کتاب «الخراج»؛ ابن سهل (متوفای ۲۷۰ ق) کتاب «الخراج»؛ داوود ظاهری (متوفای ۲۷۰ ق) مجتهدی از اهل کوفه، کتاب «الخراج»؛ ابن الماشطه که در سال ۳۱۰ ق زنده بود، کتاب «الخراج»؛ ابن بشار کاتب (متوفای ۳۱۲ ق) کتاب «الخراج»؛ عیاشی، کتاب «الجزیه و الخراج»؛ ابن جراح (متوفای ۳۳۰ ق) کتاب «الخراج»؛ کلوذانی که در سال ۳۳۶ ق زنده بود، کتاب «الخراج»؛ ابن وصیف (متوفای ۳۷۰ ق) کاتبی اهل بغداد، کتاب «الایضاح و التتقیف فی آئین الخراج و رسومه»؛ ابن زرقاله (متوفای ۳۷۷ ق)، کتاب «الخراج الکبیر» و «صناعة الخراج الصغیر»؛ ابن رجب (متوفای ۷۹۵ ق) که فقیه و مؤرخ از اهل بغداد، بود کتاب «الاستمزاج فی احکام الخراج»؛ کرکی (متوفای ۹۴۰ ق) کتاب «قاطعة اللجاج فی تحقیق حل الخراج»؛ قطیفی (متوفای ۹۵۰ ق) فقیهی شیعی از اهل نجد (عربستان)، کتاب «السراج الوهاج لدفع لجاج قاطعة اللجاج فی حل الخراج»؛^۲ اردبیلی (متوفای ۹۹۳ ق) فقیهی شیعی اهل اردبیل، کتاب «الخراج»؛^۳ عالی الرومی (ت ۱۰۰۸ ق) کتاب «فصول الحل و العقد و اصول الخرج و النقد»؛ حموی، رساله فی العشر و الخراج؛^۴ شیبانی (متوفای قرن یازدهم هجری)، کتاب «الخراج»؛^۵ ربکی (متوفای

۴. نسخه خطی آن در گنجینه استانبول (کبرلی) به شماره ۱۰۷۶ موجود است.

۱. نه نسخه خطی از آن در نه سال مختلف استنساخ شده است در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره‌های ۱۴۰۹، ۱۱۷۶، ۱۵۱۹، ۴۲۲۱، ۵۱۵۱، ۵۶۵۷، ۶۹۸۴، ۷۰۳۶، ۸۲۶۶ م موجود است.

۲. دو نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی به شماره‌های ۵۱۵۱ م و ۸۲۶۶ موجود است.

۳. نسخه خطی آن در کتابخانه دانشگاه کویت به شماره ۲۹۱/۹ م ک و نسخه دیگری از آن در کتابخانه عمومی اوقاف بغداد به شماره ۳۲/۳۲۹۶ موجود است.

۴. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۵۱۵۱ موجود است.

ربا

۱۱۵۹ ق) فقیه و ادیب اهل موصل، کتاب المنهاج فی بیان احکام العشر و الخراج؛ رحبی که در سال ۱۱۸۴ زنده بود و فقیهی از اهل بغداد به شمار می‌رفت، کتاب «فقه الملوک و مفتاح الرتاج المرصد علی خزانه کتاب الخراج لابن یوسف»؛ حفصویه، کتاب «الخراج»؛ ابن عرمم، کتاب «الخراج»؛ ابن خیار کاتب، کتاب «الخراج»؛ ابن یوسف قرشی، کتاب «المحتاج فی علم الخراج»؛ مؤلفی ناشناخته، کتاب «فتح الملوک و مفتاح الرتاج المرصد علی خزانه کتابه الخراج».

کتاب‌هایی که در این زمینه تألیف شده، احکام شرعی ربا و حرمت افزایش نقدی سرمایه و اقسام ربا و مسائل گوناگون فقهی آن را بحث و بررسی کرده است.

ابن کمال پاشا (متوفای ۹۴۰ ق) کتاب «تحقیق حقیقه الربا»؛^۱ صنعانی (متوفای ۱۱۸۲ ق) مجتهد و فقیه، «رسالة فی بیان حقیقه الربا» و «بیع النسئیه»^۲ کردی (متوفای ۱۱۹۴ ق) فقیهی از اهل دمشق، کتاب «رسالة فی الربا»^۳ و «زهر الربا فی بیان احکام الربا»؛ سنبل (متوفای ۱۲۱۸ ق) فقیهی از اهل مکه، کتاب «القول المجتبی فی فعل المخلص من الربا»؛ شوکانی (متوفای ۱۲۵۰ ق)، مفسر و فقیه و مؤرخ، کتاب «الربا و النسئیه»؛ مجاهد (متوفای ۱۲۸۱ ق) فقیهی زیدی از صنعا، کتاب «الروض المجتبی فی تحقیق مسائل الربا».^۴

رفاه

آثاری که در این باب نگاشته شده، در اسباب دستیابی به ثروت و رسیدن به سطوح معیشتی بالاتر و پاره‌ای احکام شرعی مربوط به رفاه مادی بحث می‌کنند. برقی، کتاب الرفاهیه؛ ابن الحورانی (متوفای ۱۰۰۰ ق) ادیب و واعظی از اهل دمشق، کتاب بلوغ المنی فی اسباب الغنی؛ العیادی (متوفای ۱۱۳۸ ق) کتاب اسباب الغنی.

۵. نسخه خطی آن در کتابخانه عمومی اوقاف موصل به شماره ۲۵/۱ و در ۳۵ برگ موجود است.
۱. نسخه خطی آن در کتابخانه اوقاف موصل به شماره ق ۱۸ x ۱۰ و ۱۷۸ و نسخه دیگر آن در کتابخانه القادریه مسجد شیخ عبدالقادر گیلانی بغداد به شماره ۱۸۲۲/۳۷ و نسخه دیگر و نسخه دیگری از آن در دانشگاه ملک سعود به شماره ۴۷۳۴/۱۵ موجود است.
۲. نسخه خطی آن در کتابخانه علامه عیدروس بن عمر حبشی در حضرموت یمن به شماره ۱۰ موجود است.
۳. نسخه خطی آن در دانشگاه ملک مسعود به شماره ۲/۴۸۹۸ م و در ۱۴ برگ موجود است.
۴. نسخه خطی آن در المكتبة الغربیه در دانشگاه بزرگ صنعا به شماره ۱ موجود است.
۵. همان‌جا به شماره ۵۸.

ارزاق

تألیفاتی که در این باب از دانشمندان مسلمان بر جای مانده، در باب مقدرات زندگی مادی و توزیع درآمدها بین مردم بحث می‌کند و بر اهمیت توکل در بنای عقیده درست و سعی انسان در عبادت که کسب روزی در چارچوب آن می‌گنجد، تمرکز می‌کند.

نظام (متوفای ۲۳۱ ق) یکی از پیشوایان معتزله، کتاب *الارزاق*؛ ابوالعبس الصیمری (متوفای ۲۷۵ ق)، ادیبی اهل بغداد، کتاب *فضائل الرزق*؛ مظفر خراسانی (متوفای ۳۶۷ ق) محدث و متکلم، کتاب *الارزاق*؛ ابن‌سینا (متوفای ۴۲۸ ق) فیلسوف و طبیب ایرانی، کتاب *الارزاق*؛ جلال‌الدین سیوطی (متوفای ۹۱۱ ق) امام و حافظ و مؤرخ مصری، کتاب *حصول الرفق باصول الرزق*؛ اسکندری (متوفای ۱۱۳۸ ق)، کتاب *رفق الرفق تحصیل الرزق*؛ محمد مشحم (متوفای ۱۱۸۱ ق) ادیبی از یمن، کتاب *تبشیر الرفاق بتبسیر الارزاق*.

زراعت

این دسته کتاب‌ها، مباحثی چون میزان شایستگی زمین برای زراعت و چگونگی آبیاری آن و چگونگی کاشت درختان و قلمه زدن و پیوند آن‌ها و انواع درختان و شکل‌گیری میوه‌ها و مباحثی در باب شکوفه‌ها و انبار کردن حبوب و بذرها و... را شامل می‌شود.

محمد بن المننی (متوفای ۲۰۹ ق) ادیب و لغوی بصری، کتاب *الزرع*؛ ابن‌اعرابی (متوفای ۲۳۱ ق)، لغوی اهل کوفه، کتاب *صفة الزرع*؛ ابوحاتم سجستانی (متوفای ۲۵۵ ق) لغوی اهل بصره، کتاب *الزرع*؛ جاحظ، کتاب *الزرع و النخل*؛ ابن‌وحشیة (متوفای ۲۹۶ ق) عالم کشاورزی از اهل کوفه، کتاب *الفلاحة النبطیة*^۱؛ طغری (متوفای ۴۸۰ ق) کتاب *نزهة الازهار فی علم الفلاحة*؛ ابن‌بصال الطلیطلی (متوفای قرن پنجم هجری) کتاب *الفلاحة*؛ ابن‌العوام (متوفای ۸۵۰ ق) که خود عالم به کشاورزی و اهل اشبیلیه اندلس بود، کتاب *الفلاحة*^۲؛ وطواط (متوفای ۷۱۸ ق) ادیب و مؤرخ، کتاب *منهاج الفکر و منهاج العبر فی الارض و الاقالیم و علم الفلاحة*؛ حافظ المزنی (متوفای ۷۴۲ ق) محدث و فقیه اهل حلب،

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه برلین به شماره ۶۲۰۴ و در ۱۱۵ برگ و نسخه دیگری از آن در استانبول و نسخه‌ای تصویری از آن در کتابخانه خطی المجمع‌العلمی العراقي به شماره ۳۰۵ ل، ت ف ۱۶۴ و نسخه دیگری از آن باز در این کتابخانه به شماره ۲۲۰ ل، ت ف ۱۶۴ موجود است.
۲. نسخه خطی دیگری از آن در کتابخانه شوشتریبتی، دبلین ایرلند به شماره ۴۰۲۰ موجود است.

کتاب الفلاحة او زهرالبستان و نزهة الازدهان؛^۱ عبدالواحد الباهلی (متوفای ۷۵۰ ق) کتاب مزبل العناء فی مسائل الزراعة و السرى؛^۲ الرمى الغزى (متوفای ۹۳۵ ق) کتاب جامع فراید الملاحه فی جوامع فوائد الفلاحة؛ و علم الفلاحة فی علم الفلاحة؛ ابن زیاد^۳ (متوفای ۹۷۵ ق) کتاب مزبل العناد فی مسائل الزراعة و السرى؛^۴ عبدالغنى نابلسی (متوفای ۱۱۴۳ ق) صوفی دمشق، کتاب علم الملاحه فی علم الفلاحة؛^۵ ابن الحجاج کتاب الفلاحة؛^۶ ابن کنان (متوفای ۱۱۵۳ ق) مورخی از دمشق کتاب البیان و الصراحة بتلخیص الملاحه فی علم الفلاحة؛ احمد المصری، کتاب حسن الصنعة فی علم الزراعة؛ ابوالحسن الصوفی، کتاب تحفة الفلاح فیما له من الفلاح؛^۷ ابن ابی بکر الاحمد، کتاب کشف القناع فی معرفة احکام الزراعة؛^۸ عبدالقادر الخلاص، کتاب عمدة الصنعة فی علم الزراعة؛^۹ محمد اسحاق اهوازی، کتاب الفلاحة و العمارة؛ ابن عطیة المصری، کتاب النجاح للمزارع و الفلاح فی علم الزراعة و ما يجب علی الزارع؛ مؤلفی ناشناخته، کتاب منتخبات الصنعة فی فن الزراعة.

زهد

تألیفات دانشمندان مسلمان در این باب، مشوق ترک آفات مادی دنیا و انگیزاننده پایبندی به ارزش های چون عبادت و ذکر و اخلاص و تفکر و توکل است و به اهمیت این ارزش ها در تثبیت و تعمیق اصولی چون قناعت و زهد در نیازهای مادی و ترک تنعم با لذت های افراطی توجه می دهد. ابو حمزه ثمالی (متوفای ۱۵۰ ق) محدث و مفسری از کوفه، کتاب الزهد؛ ابن مبارک (متوفای ۱۸۱ ق) صوفی و فقیه و مؤرخ اهل خراسان، کتاب الزهد و الرقائق؛ اسدالسنه (متوفای

۳. نسخه خطی آن در الخزانة العامة رباط به شماره ۶۱۷ الجلادی و نسخه تصویری آن در مرکز اسناد و نسخ خطی دانشگاه اردن به شماره ۵۹۴ و در ۵۱۰ برگ موجود است.
۴. نسخه خطی آن در کتابخانه وقف آل بن یحیی در حضرموت یمن به شماره ۱۲۵ موجود است.
۵. نسخه خطی آن در کتابخانه الظاهرية دمشق به شماره ۸۴۰۷ موجود است.
۱. نسخه خطی آن در کتابخانه وقف آل بن یحیی حضرموت یمن به شماره ۱۲۵ موجود است.
۲. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی قم به شماره ۲۳۲۵ و نسخه دیگری از آن در کتابخانه ملک فیصل به شماره ۳۸۴۶ و در ۱۰۰ برگ موجود است.
۳. نسخه خطی آن در کتابخانه المجمع العلمي العراقي موجود است.
۴. نسخه خطی آن در دانشگاه زیتونه تونس موجود است.
۵. نسخه خطی آن در کتابخانه وقف آل بن یحیی حضرموت یمن به شماره ۹۸ و در ۲۴ برگ موجود است.
۶. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۷۴۰۷ و در ۸ برگ موجود است.

۲۱۲ ق) کتاب الزهد؛ ابن فضال (متوفای ۲۲۴ ق) فقیه و محدث اهل کوفه کتاب الزهد؛ بشر حافی (متوفای ۲۲۷ ق) محدثی اهل مرو، کتاب الزهد؛ ابن حنبل (متوفای ۲۴۱ ق) امام مذهب حنبلی و اهل مرو، کتاب الزهد؛ ابن مهزیار، کتاب الزهد؛ ابن سماعه (متوفای ۲۶۳ ق) کتاب الزهد؛ ابو حاتم رازی (متوفای ۲۷۷ ق)، کتاب الزهد؛ الاهوازی که در سال ۳۰۰ زنده و فقیهی اهل کوفه بود، کتاب الزهد؛ عیاشی، کتاب الزهد؛ شعبی (متوفای ۳۵۷ ق) صوفی مورّخی از نیشابور، کتاب الزهد؛ قمی (متوفای ۳۶۸ ق)، فقیه و محدثی از بغداد، کتاب الزهد؛ شریف مرتضی (متوفای ۴۳۶ ق)، متکلم و فقیهی از بغداد، کتاب الزهد و الوصیة؛ بیهقی (متوفای ۴۵۸ ق) فقیه و محدث، کتاب الزهد؛ قرطبی (متوفای ۶۷۱ ق) مفسّری از قرطبه کتاب قمع الحرص بالزهد و القناعة و ردّ ذلّ السؤل بالكفّ و الشفاعة؛ عیدروس^۲ (متوفای ۱۰۳۸ ق) صوفی و مورّخی از یمن، کتاب ارشاد الغنی و الفقیر الی فضل التشف و الرضاء بالیسیر.

نرخ‌ها

آثاری که در این باب تألیف شده، بر پدیده گرانی و ارزانی در مراحل تطوّر جامعه اسلامی و برخی بحران‌های اقتصادی که بازتاب آثار منفی بر نرخ کالاها است، تمرکز دارد و دخالت دولت از راه تحمیل سیاست نرخ‌گذاری متناسب با مصلحت عمومی و میزان صلاحیت حاکم اسلامی برای اتخاذ تدابیر پیش‌گیرانه در بُعد تحدید نرخ‌ها را بررسی می‌کند.

ماشاء الله منجم، کتاب الاسعار؛ نوبختی (متوفای ۳۱۰ ق) متکلم و فیلسوف اهل بغداد، کتاب الارزاق والآجال والاسعار؛ مجیلدی (متوفای ۱۰۹۴ ق) فقیهی از اهل مغرب، کتاب التیسیر فی احکام التسعیر؛ عبدالغنی نابلسی کتاب التسعیر^۳؛ شوکانی، کتاب التسعیر؛ مؤلفی ناشناخته، کتاب الاسعار^۴.

بازار

آثار این باب، موضوعاتی چون اختلاط کالاها، اختلاف کیل‌ها و وزن‌ها و موضع دولت در

۷. همان‌جا، به شماره ۳۷۶۵.

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی در قم به شماره ۷۵۲م موجود است.

۲. چهار نسخه خطی از آن در دارالکتب الظاهریه دمشق به شماره‌های ۵۳۱۶، ۸۱۸۹، ۴۰۱۰ و ۱۷۷ موجود است.

و نسخه خطی دیگری از آن در دانشگاه امریکایی بیروت به شماره ۹۶۵ موجود است.

۳. دو نسخه خطی از آن در دارالکتب المصریه به شماره‌های ۱۵۷ و ۸۸۷ موجود است.

برابر کالاهایی را که شبهات شرعی دارد، بررسی، و از پاره‌ای امور حسبه و مبادلات ممنوع بازار مانند احتکار و تدلیس، بحث می‌کند.

یحیی بن عمر (متوفای ۲۸۹ ق) فقیه و محدثی از قرطبه، کتاب *احکام السوق*؛ ایبانی (متوفای ۳۵۲ ق) کتاب *رسالة فی السمسة و السمار و احکامه*؛ ملطی (متوفای ۷۸۸ ق) قرآن‌شناس، کتاب *قسم المتبکر فی قسم المحتکر*؛ مؤلفانی ناشناخته، کتاب *خبر اهل السوق*^۱؛ *و خبر السوق و ذکر خبر السوق*^۲؛

صنعت

این تألیفات، ویژگی‌ها و آلات و ادوات صناعات و اسامی و دوره‌های آن‌ها را بررسی کرده، صنعت را با پیشه مقایسه و نرخ‌های برخی نیازمندی‌ها و مزدهای کارگران را وصف می‌کند.

ابن اسائب الکلبی (متوفای ۲۰۴ ق) مورخی از اهل کوفه، کتاب *صنائع قریش*^۳؛ جاحظ، کتاب *الاخطار والمراتب والصناعات و غش الصناعات*؛ تغلیسی (متوفای ۶۰۰ ق)، کتاب *بیان الصناعات*؛ تدلوی (متوفای ۱۱۴۰ ق)، فقیه اهل مغرب، کتاب، *تضمین الصناعات*^۴؛ رشید غازی (متوفای پس از ۱۳۱۳ ق)، کتاب *منتهی المنافع فی انواع الصناعات*؛ قاسمی (متوفای ۱۳۱۷ ق)، کتاب *قاموس الصناعات الشامیه*؛ مؤلفی ناشناخته، کتاب *الجواهر المعدنية و عمل الفولاذ والصفیر و غیر ذلک*.

مضاربه

تألیفات این باب از احکام شرعی مضاربه و رابطه مضاربه با معاملات دیگر، سرمایه مضاربه و شرایط مضاربه و مقدار و جنس و اقسام مضاربه و رابطه آن با ترقی قیمت و احکام کار و امور مترتب بر آن، مانند خرجی و نفقه و رابطه کار با سرمایه و انتقال سرمایه و اسباب فسخ قرارداد مضاربه و تقسیم عواید محقق شده آن را بررسی می‌کند.

شیبانی (متوفای ۱۸۹ ق) فقیه و مجتهد، کتاب *المضاربه الکبیر و المضاربه الصغیر*؛ ابن الثلجی (متوفای

۴. نسخه خطی آن در مرکز احمد بابا در تینکتو به شماره ۲۴۵۱ موجود است.

۱. همان‌جا، به شماره ۱۰۳۶.

۲. همان‌جا، به شماره ۴۲.

۳. نسخه خطی آن در مرکز مطالعات شرقی بیرونی در تاشکند به شماره ۳۸۰ و نسخه دیگری از آن در الخزانة العامة رباط به شماره ۱۴۱۸ و نسخه دیگری از آن در دانشگاه ملک سعود به شماره ۱۵۳۹ موجود است.

۲۶۶ ق) محدث و حافظ قرآن و اهل بغداد، کتاب المضاربة؛ ماوردی (متوفای ۴۵۰ ق) فقیه و اصولی، کتاب المضاربة.

مالیاتها

کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، احکام شرعی مالیاتی را که حاکم می‌گیرد؛ معین، و نامشروع بودن آن را مقرر می‌کند.

الهادی الی الحق (متوفای ۹۰۰ ق)، کتاب رساله فی حکم الجباية التي يأخذها الائمة؛ جلال‌الدین سیوطی، کتاب ذمّ المکس؛ الدلجی (متوفای ۷۴۹ ق) محدث و مؤرخ اهل دلجه مصر، کتاب درالنجس عن اهل المکس؛ ابن‌بیری (۱۰۹۹ ق)، فقیه اهل مدینه، کتاب رفع الضلال فی بیان حکم التعزیر بالمال.

عطایا

عطایا، مشتمل بر برخی وجوه انفاق فردی مانند پاداش، هدیه و فرق میان هدیه و رشوه و نیز ضیافت، صدقه، قرض و امثال آن می‌شود.

ابن‌الدایة (متوفای ۳۴۰ ق) ادیب و مؤرخ بغدادی، کتاب المكافأة؛ تقی‌الدین اسبکی (متوفای ۷۵۶ ق) حافظ و مفسر مصری، کتاب فصل المقال فی هدايا العمال؛ ابن حجر الهیثمی (متوفای ۹۷۴ ق) فقیه مصری، کتاب ایضاح الاحکام لما يأخذه العمال والحکام^۳ و ارشاد اهل الغنی والاناقة فيما جاء فی الصدقة والضيافة؛ ابن‌نجیم، کتاب رساله فی الرشوة و اقسامها؛ البرکلی (متوفای ۹۸۱ ق) فقیه و صوفی اهل ترکیه، کتاب رساله الابطال ما شاع من اتخاذ القرآن مکسباً لجمع الدنيا؛ ملامحسن فیض کاشانی (متوفای ۱۰۹۱ ق) فقیه و

۴. نسخه خطی آن در کتابخانه علوم عیدروس بن عمر حیشی در حضرموت یمن به شماره ۱۵ موجود است.
۱. نسخه خطی آن در کتابخانه شوشتر بیتی در دوبلین ایرلند به شماره ۱۰/۵۵۰۰ و نسخه دیگری از آن در کتابخانه نسخ خطی دانشگاه کویت به شماره ۱/۳۹۹۷ م ک موجود است.
۲. نسخه خطی آن در مرکز مطالعات شرقی تاشکند به شماره ۳۸۰ و نسخه دیگری از آن در الخزانه العامة رباط به شماره ۱۴۱۸ و نسخه دیگری از آن در دانشگاه ملک سعود به شماره ۳۸۵۳۹ م موجود است.
۳. نسخه خطی آن در کتابخانه دانشگاه بزرگ صنعا به شماره ۱۹ موجود است.
۴. نسخه خطی آن در کتابخانه توریلی استانبول ۱/۵۶۶ و نسخه دیگری از آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۸۲۵۷/۷ و نسخه دیگری از آن در کتابخانه القادریه بغداد به شماره ۱۵۰۰ موجود است.

مجتهد ایرانی، کتاب *اخذ الاجرة على الواجب*؛ عبدالغنی نابلسی، کتاب *تحقیق القضية فى الفرق بين الرشوة والهدية*؛^۴ صنعانی، کتاب *اقامة البرهان على جواز اخذ الاجرة على تلاوة القرآن*؛ و مؤلفی ناشناخته، کتاب *الابطال ما شاع فى البلاد من اتخاذ القرآن مكتسباً*^۵.

فقر

این دسته کتابها تأثیر برخی متغیرهای اقتصادی بر پدیده فقر و رابطه فقر با پاره‌ای ارزش‌های دینی مانند توکل و رضا به تقدیر و صبر و ضرورت تلاش برای کسب معاش را بررسی کرده، و سیره برخی فقیران صالح در بعضی از این کتابها آمده است.

ابو حاتم سجستانی، کتاب *الخصب والقطط*؛ ابن‌ابی‌الدینیا (متوفای ۲۸۱ ق)، محدث و حافظ قرآن و اهل بغداد، کتاب *الجوع*؛^۵ ابن‌اسید (متوفای ۳۱۰ ق)، محدث و حافظ قرآن اهل اصفهان، کتاب *الفقر*؛ السمری (متوفای ۳۳۸ ق)، فقیه و محدث اهل بغداد، کتاب *فضل الفقر على الغنى*؛ کلاباذی (متوفای ۳۴۰ ق)، کتاب *شرف الفقر على الغنى*؛ ابن‌خفیف (متوفای ۳۷۱ ق)، امیری صوفی از شیراز، کتاب *شرف الفقراء على الاغنياء*؛ سلمی، کتاب *بيان زلل الفقراء و آدابهم*؛ ابن‌صفار (متوفای ۴۲۹ ق)، محدث و صوفی، کتاب *التسلي عن الدنيا بتأميل خير الاخرة من الغنى*؛ عبدالقاهر بغدادی (متوفای ۴۲۹ ق)، کتاب *تفضيل الفقير الصابر على الغنى الشاكر*؛ الدلجی (متوفای ۸۳۸ ق)، کتاب *الفلاكة والفلاحون*؛ المقریزی (متوفای ۸۴۵ ق) مورخ و محدث اهل بعلبک، کتاب *اغاثة الامة بكشف الغمة او تاريخ المجاعات في مصر*؛ و *ازالة التعب والغنى في معرفة حال الغنى*؛ و *اسباب الفقر والغنى*؛ الناجی (متوفای ۹۰۰ ق) واعظی اهل دمشق، کتاب *قلائد العقیان فیما یورث الفقر والنسیان*؛

۱۹۲

اقتصاد اسلام

سال چهارم / تابستان ۱۳۸۳

۵. نسخه خطی آن در کتابخانه مسجد الاقصی به شماره ۶۸ و در ۳۰ برگ موجود است.
۶. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۱۴۰۱ موجود است.
۷. چهار نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره‌های ۵۳۱۶، ۸۱۸۹، ۴۰۱۰ و ۱۷۷ و نسخه‌های از آن در کتابخانه دانشگاه امریکایی بیروت به شماره ۵۶۹ موجود است.
۸. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۵۰۱۵ موجود است.
۱. نسخه خطی آن در کتابخانه خالدیه قدس به شماره ۳۷۴ موجود است.

ابن کمال پاشا، کتاب رساله فی ان الفقیر مع کونه سوادالوجه فی الدارین؛ ابوالحسن بکری (متوفای ۹۵۲ ق)، مفسر و صوفی، کتاب شرف الفقراء و بیان آنها الامراء؛ البرکلی، کتاب تفضیل الغنی الشاکر علی الفقیر الصابر؛^۲ محمد بن الحسن (متوفای ۱۰۳۰ ق) کتاب تحفة الدهر فی مناظره الغنی والفقیر؛ محمد کبریت (متوفای ۱۰۷۰ ق) ادیبی از اهل مدینه، کتاب مطلب الحقیق فی وصف الغنی والفقیر؛ الذی یشترک الزکاء؛ مازندرانی (متوفای ۱۱۷۳ ق) فقیهی شیعی از اصفهان، کتاب شرح حدیث من احبنا اهل البیت فلیعد للفقیر جلباباً؛^۳ صنعانی، کتاب حقیقه الفقیر الذی یشترک الزکاء؛^۴ نودهی (متوفای ۱۲۵۴ ق) کتاب فتح الرزاق فی اذکار دفع الاملاق؛ مؤلفانی ناشناخته، کتاب الاربعون حدیثاً فی الفقراء؛^۵ و تذکار النعم والعطایا فی الصبر والشکر علی الفقر والبلايا^۶ و رساله فی قوله علیه الصلاة والسلام الفقر فخری.

اقطاع

کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، احکام شرعی زمینی که از جانب حاکم برای برخی از کارگزاران اقطاع می‌شود و میزان جواز اجاره دادن آن از سوی آنان را بررسی کرده است. الواقدی (متوفای ۲۰۷ ق)، مداعی قریش والانصار فی القطنع و وضع عمرالدواوین؛ مدائنی (متوفای ۲۳۵ ق)، کتاب اقطاع البنی؛ غزالی (متوفای ۷۲۹ ق)، کتاب صحه اجاره الاقطاع؛^۷ ابن عبدالحق (متوفای ۷۴۴ ق)، فقیه و محدثی اهل دمشق، کتاب اجاره الاقطاع؛ ابن قطلوبغا (متوفای ۸۷۹ ق)، فقیه و اصولی اهل قاهره، کتاب رساله فی حکم الاقطاع؛^۸ ابن نجیم کتاب رساله فی بیان الاقطاعات؛^۹ الغیطی

۲. نسخه خطی آن در مجموعه مدرسه‌العمریه در دارالکتب الظاهریه دمشق به شماره ۳۸۲۵ موجود است.

۳. (نسخه خطی آن در کتابخانه کوربلی استانبول به شماره ۹/۱۵۸۰ و نسخه خطی دیگری در دارالکتب الوطنیه تونس به شماره ۲۶/۱۷ موجود است.

۴. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهریه دمشق به شماره ۶۲۷۳ موجود است.

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۳۱۱۲م موجود است.

۲. نسخه خطی آن در کتابخانه دانشگاه بزرگ صنعا به شماره: علم الکلام ۶۴ موجود است.

۳. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۶۴۱۸م موجود است.

۴. نسخه خطی آن در کتابخانه کوربلی استانبول به شماره ۳۳۶/۱۱ و نسخه دیگری در دارالکتب الظاهریه دمشق به شماره ۵۱۰۳ موجود است.

۵. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۱۳۷۶م موجود است.

۶. نسخه خطی مرکز مطالعات بیرونی تاشکنه به شماره ۱۰۲۴۲ و نسخه خطی دیگری در کتابخانه عمومی اوقاف بغداد به شماره ۴۱۱۷/۲ و نسخه دیگری از آن در دارالکتب الظاهریه دمشق به شماره ۷۴۷۰ موجود است.

کسب

کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، از اصطلاح کسب و فواید و انواع آن و تفاوت میان کسب و فارغ‌البال شدن برای عبادت و ترجیح میان غنا، فقر، سطوح کسب، مصرف، احکام صدقه و گدایی در چارچوب مفهوم کسب و احکام لباس و برخی وجوه انفاق بحث می‌کند.

شیبانی، کتاب الاکتساب فی الرزق المستطاب؛ الزاهری، کتاب المکاسب؛ نیشابوری (متوفای ۲۳۴ ق)، کتاب الکسب؛ ابن مهزیار، کتاب المکاسب؛ داوود الظاهری، کتاب ما يجب فی الاکتساب؛ ابوالعیناء (متوفای ۲۸۳ ق) کتاب منهاج العمال فی ضبط الاعمال؛ راوندی (متوفای ۲۹۸ ق) متکلم بغدادی، کتاب فسادالدار و تحریم المکاسب؛ الحلوانی (متوفای ۴۴۸ ق) فقیه بخارایی، کتاب الکسب؛ الوصابی (متوفای ۷۸۶ ق) فقیه یمینی، کتاب البرکة فی فضل السعی والحركة؛ ابن کمال پاشا رسالة فی ذم البطالة و مدح السعی^۱؛ الکووانی (متوفای ۱۱۱۰ ق) کتاب الالماع المحيط بتحقیق الکسب الوسط بین طرفی الاقراط والتفریط؛ میرغنی (متوفای ۱۲۱۸ ق)، کتاب التحذیر من الدنيا الغدارة والتنبيه لطلب الحلال و لو بمرارة؛ علی الجمالی (متوفای ۱۲۴۸ ق) متکلم و مفسر تونسسی، کتاب نیل المرام فی تمییز الحلال من المکاسب والحرام^۲؛ محمود الحداد، کتاب الکسب المستطاب بحديث الاحتطاب؛ مؤلفانی ناشناخته، کتاب اوراق من بیان الترغیب فی طلب المعایش والتکسیب^۳؛ و تألیف به تفسیر آیات قرآنیة تحض علی کسب الرزق^۴؛ و رسالة فی طلب الحلال و مدح الکسب و ذم الحرام والربا^۵.

اموال

مشمول است بر درآمدهای مالی مانند غنایم، خمس، صدقه، احکام اراضی مفتوحه، احکام اراضی از جهت اقطاع، احیا، قرق‌گاه، آب، احکام مصارف بیت‌المال، درآمدهای اضطراری و

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه کوربلی استانبول به شماره ۱/۵۶۶ و نسخه دیگری در کتابخانه قادریه بغداد به شماره ۱۴۶۶/۴ موجود است.
۲. نسخه خطی آن در کتابخانه عمومی اوقاف بغداد به شماره ۶۴۵۳/۸ (مجامیع) و نسخه خطی دیگری از آن در کتابخانه مرکزی جده به شماره ۱۳/۳ و نسخه خطی دیگری در کتابخانه خالدیه قدس به شماره ۱۷/۵ موجود است.
۳. نسخه خطی آن در دارالکتب الوطنیه تونس به شماره ۱۸۵۰۴ موجود است.
۴. نسخه خطی آن در کتابخانه آمپریزانا در میلان به شماره ۳۳۸/۴ موجود است.
۵. نسخه خطی آن در دارالکتب الوطنیه تونس به شماره ۶۹۸ موجود است.

درآمدهای عمومی مانند ثروت‌های طبیعی، معادن و تعزیر با مجازات مالی و ضرورت حفظ سگه رایج مسلمانان.

ابوعبید (متوفای ۲۲۴ ق) محدث و فقیه هراتی، کتاب الاموال؛ مدائنی، کتاب اموال‌النبی؛ و صلاح‌المال؛ ابن زنجویه (متوفای ۲۴۷ ق)، کتاب الاموال؛ جاحظ، کتاب تحصین الاموال؛ ابن ابی‌الدنیا، کتاب اصلاح‌المال؛ جهضمی (متوفای ۲۸۲ ق)، کتاب الاموال والمغازی؛ داودی (متوفای ۳۰۷ ق)، کتاب الاموال؛ حبانی (متوفای ۳۶۹ ق) حافظ قرآن از اصفهان، کتاب الاموال؛ برمکی (متوفای ۳۸۷ ق)، کتاب حکم‌الوالدین فی مال ولدهما؛ ابن‌الجوزی (متوفای ۵۹۷ ق) محدث و حافظ و فقیه اهل بغداد، کتاب رساله مال؛ ملاحی (متوفای ۶۱۹ ق) محدث و مؤرخ اهل غرناطه، کتاب تاریخ علم‌الشروة؛ ابن تیمیه، کتاب الاموال‌المشترکه؛ ابن‌رجب، کتاب ذم‌المال والجاه؛ السخاوی (متوفای ۹۰۲ ق)، فقیه و مؤرخ اهل سخا (از روستاهای مصر) کتاب السرا‌المکتوم فی الفرق بین‌المال‌المحمود و المذموم؛ محمد جوی (متوفای ۹۹۵ ق)، کتاب رساله فی جمع‌المال ضارّ ام نافع؛^۳ شیرازی (متوفای ۱۱۱۸ ق)، کتاب طیف‌الخیال فی مناظره العلم والمال؛^۴ ابن‌المیت (متوفای ۱۱۳۱ ق)، فقیه و محدث اهل دمیاط (عراق) کتاب بلغة‌المراد فی‌التحزیر عن‌الافتتان بالاموال والاولاد؛ سادات (متوفای ۱۲۶۵ ق)، فقیه دمشقی، کتاب الدر‌الیتیم فی بیع مال‌الیتیم.^۵ مؤلفی ناشناخته، کتاب رساله فی‌الاموال.^۶

۱۹۵

اقتصاد اسلام

نوع
مبدا
اقتصادی
اسلام

آبها

کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، درباره ماهیت آب، انواع آب و شیوه‌های بررسی و مطالعه آب، چگونگی استخراج، تغییر، منابع آب و ترجیح بین انواع آب‌ها بحث می‌کند.

ابوزید الانصاری (متوفای ۲۱۵ ق) ادیب و نحوی بصری، کتاب المیاء؛ سعدان بن‌المبارک (متوفای ۲۲۰ ق)، ادیبی بغدادی، کتاب الارض والمیاء والجبال والبحار؛ کرخی (که در سال ۴۰۷ ق زنده بوده) کتاب انباط المیاء‌الخفیه؛ الدمنهوری (متوفای ۱۱۹۲ ق) شیخ جامع‌الازهر، کتاب عین‌الحیاء فی علم

۶. نسخه خطی آن در بخش کتب خطی کتابخانه حلب به شماره ۱۸۷۲۰ موجود است.

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه مرکزی جده به شماره ۳/۳۱۶ موجود است.

۲. نسخه خطی آن در کتابخانه نسخ خطی دانشگاه ریاض به شماره ۶/۱۶۳۷ م و نسخه دیگری از آن در کتابخانه عمومی اوقاف بغداد به شماره ۷۰۰۲/۷ (مجامیع) موجود است.

۳. نسخه خطی آن در کتابخانه عارف حکمت در مدینه منوره موجود است.

۴. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۶۱۴۸ موجود است.

۵. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهریه دمشق به شماره ۸۲۳۶ موجود است.

انفاق

كتاب‌های نگاهشده در باب انفاق، مشتمل بر حقوق متقابل انفاق در چارچوب خانواده، حقوق انفاق پدران به فرزندان و انفاق زوج بر زوجه و انفاق در امور نيك است. اللؤلؤیی، كتاب النفقات؛ الخصاق (متوفای ۲۶۱ ق) كتاب النفقات؛ الحلوانی (متوفای ۴۴۸ ق)، كتاب النفقات؛ المناوی (متوفای ۱۰۳۱ ق) كتاب الدر المنضود فی ذم البخل و مرح الجود^۳.

پول‌ها (سگه‌ها)

كتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، موضوعات پراکنده‌ای را درباره درهم و دینار و مثقال و اوقیه و رطل و مراحل تحول آن و نیز سگه‌های مصری و چگونگی محاسبه دینار، درهم، نصاب آن‌ها و حکم خرید و فروش پول به صورت توافقی و تغییر قیمت پول و منابع طلائی که به صورت سکه رایج در می‌آید و تحول واحد پول در مصر و عملیات شیمیایی لازم برای صناعت طلا، نقره و قیمت تبدیلی پول‌ها در حالات قحطی و گرانی شامل می‌شود.

الواقدی، كتاب ضرب الدرهم والدنانیر؛ مدائنی، كتاب ضرب الدرهم والصر؛ جلودی (متوفای ۳۳۲ ق) مورخ و ادیب بصری، كتاب الدنانیر و الدرهم؛ عسکری (متوفای ۳۸۲ ق)، كتاب الدرهم والدینار؛ سمّوئل (متوفای ۵۷۰ ق) كتاب الكافی فی حساب الدرهم والدینار؛ مقریزی، كتاب شذور العقود فی ذكر النقود؛ مناوی، كتاب نبذة فی النقود القديمة^۴؛ طبری (متوفای ۱۰۲۳ ق از علمای حجاز)، كتاب رسالة فی النقود^۵ منصورالذهبی (متوفای ۱۱۳۶ ق) عالم به صناعت طلا از مصر، كتاب كشف الاسرار العلمية عن دارالضرب المصرية؛ الهلالی (متوفای ۱۱۷۵ ق)، كتاب الراحم فی الدرهم؛ ابن عابدين (متوفای ۱۲۵۲ ق) فقیه و اصولی دمشقی، كتاب تنبيه الوقود علی مسائل النقود؛ مؤلفانی ناشناخته، رسالة فی الدرهم والدنانیر؛^۶ و رسالة فی الدرهم والدینار والمثقال و ما هنالك من اوزان؛^۷ و رسالة لطيفة و فوائد

۶. نسخه خطی آن در کتابخانه عمومی اوقاف بغداد به شماره ۱۳۷۵۴/۲ موجود است.

۷. نسخه خطی آن در دارالکتب الوطنیه تونس به شماره ۴۵۴ موجود است.

۸. نسخه خطی آن در گنجینه اصفیه استانبول به شماره ۲۴ موجود است.

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه شوشترییتی، دوبلین، ایرلند، به شماره (حج) ۶۶۰، OP موجود است.

۲. نسخه خطی آن در کتابخانه موزه عراق به شماره ۸۵۵ موجود است.

۳. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهریه دمشق به شماره ۶۰۲۳ موجود است.

وزنها

کتاب‌های نگاشته شده در این موضوع، درباره وزن درهم‌ها و دینارها در اعصار گذشته و تطبیق آن‌ها بر اوزان رایج و تفصیل درباره برخی اوزان گوناگون مانند رطل عراقی و مدنی، صاع، وسق، نیز شناخت اوزان و پیمان‌های شرعی بحث می‌کنند.

ابن وکیع التنیسی (متوفای ۳۹۳ ق) کتاب المکابیل والموازن؛ ابن الرفعه (متوفای ۷۱۰ ق) فقیه مصری، کتاب جزء فی الموازن والمکابیل^۳ و رساله فی عدم جواز تغییر الکیل والوزن اللذین قرّرهما الشرع^۴؛ المقریزی، رساله فی اسماء الاوزان و الکیال الشرعی^۵؛ ابن المجدی (متوفای ۸۵۰ ق) کتاب فائده فی معرفه الدرهم والدينار الاشرقی والمتقال والارطال^۶؛ ابن مشدّم (متوفای ۱۰۳۳ ق) محدث و ادیب اهل مدینه کتاب الاوزان الشرعی^۷؛ میرداماد (متوفای ۱۰۴۱ ق) کتاب الاوزان والمقادیر^۸؛ عیسی جزائری (متوفای ۱۰۶۳ ق) کتاب راحه المیزان فی معرفه الاوزان^۹؛ میر ماه بخاری (متوفای ۱۰۶۳ ق) کتاب الاوزان و المقادیر؛ اقا رضی الدین (متوفای ۱۰۹۶ ق) مؤرخ شیعی قزوینی، کتاب میزان المقادیر فی تبیان التقادیر^{۱۰}؛ مجلسی (متوفای ۱۱۱۰ ق)، فقیه و محدث اصفهانی، کتاب الاوزان و المقادیر^{۱۱}؛ ابن عابدین، کتاب تألیف فی حکم تقسیم الزراع الشرعی و وضع المقاییس المصریه^{۱۲}؛ مشهدی (متوفای ۱۲۵۷ ق) فقیه و اصولی اهل مشهدالرضا، کتاب میزان الاوزان^{۱۳}؛ محمود پاشا فلکی (متوفای ۱۳۰۲ ق)

۱۹۷

اقتصاد اسلام

در
میزان
اقتصاد
اسلام

۴. نسخه خطی آن در موزه بریتانیا به شماره ۹۵۸۸، OR موجود است.

۵. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهریه دمشق به شماره ۱۰۴۸۶ و نسخه خطی دیگری از آن در دانشگاه ملک سعود به شماره ۸/۴۸۸۳ م موجود است.

۱. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهریه دمشق به شماره ۱۰۳۲۶ موجود است.

۲. نسخه خطی آن در کتابخانه کوربلی استانبول به شماره ۲/۷۵ موجود است.

۳. نسخه خطی آن در کتابخانه موزه عراق موجود است.

۴. نسخه خطی آن در دارالکتب المصریه به شماره ۱۰۱۴۴ طر موجود است.

۵. همان‌جا، به شماره ۴۹۰، ۲ رک موجود است.

۶. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۶۶۶۲ م موجود است.

۷. همان‌جا، به شماره ۴۹۴۲.

۸. همان‌جا، به شماره ۷۱۸۶.

۹. همان‌جا، به شماره ۱۰۴۴ م.

۱۰. همان‌جا، به شماره‌های ۷۰ م، ۱۸۷ م، ۱۳۶۳ م، ۳۱۳۸ م، ۴۰۵۵ م، ۶۰۵۲ م، ۶۸۶۲ م.

۱۱. نسخه خطی آن در خزانه‌العامة رباط به شماره ۱۲۱۰ موجود است.

مهندس و ریاضیدان مصری، کتاب المقاییس والمکاییل العملیة بالدیار المصریة؛ علی پاشا مبارک (متوفای ۱۳۱۱ ق) مؤرخ مصری، کتاب المیزان فی الاقیسة والمکاییل والاوزان؛ دو مؤلف ناشناخته، کتاب الاوزان والمکاییل؛^۱ و منجز اللهفان الی تحدید الاوزان.

وقف

کتاب‌های نگاشته شده در این باب، متضمن مسائل مهم در باب وقف پول و حجت‌ها و برهان‌های شرعی برجواز این وقف یا عدم جواز آن (به تناسب قیاس‌ها و اجتهادات مذهبی متفاوت عالمان) است.

ابن الحنائی (متوفای ۹۷۹ ق)، کتاب رساله فی وقف النقود؛ برکلی، کتاب السیف الصارم فی عدم جواز وقف النقود والدرهم؛^۲ ابوالسعود، کتاب رساله بوقف النقود؛^۳ مرشدی (متوفای ۱۰۶۷ ق) کتاب السیف الشهید علی من جوز استبدال الوقف بالدرهم والدنانیر؛ بیاضی (متوفای ۱۰۹۷ ق) فقیهی اهل استانبول، کتاب الرد علی ابی السعود فی صحه وقف النقود؛^۴ مؤلفی ناشناخته، کتاب شرح وقف النقود.^۵

تالیفات عام

مشمول است بر ابعاد مهم اقتصاد اسلامی، مانند سیاست دولت در امور مالی، قرض‌ها، درآمدها، هزینه‌های بیت‌المال، پول‌ها، فقر، زهد، رکود اقتصادی، آبادانی و رابطه برخی ارزش‌های اقتصادی با چارچوب اخلاقی و تمدنی امت.

الاحکام السلطانیة والولايات الدینیة، تألیف ماوردی، الاحکام السلطانیة؛ ابی‌یعلی (متوفای ۴۵۸ ق)؛ الغیاثی، جوینی (متوفای ۴۷۸ ق) فقیه و اصولی نیشابوری، احیاء علوم‌الدین، غزالی (متوفای ۵۰۵ ق) عالمی از طوس؛ السیاسة الشرعیة فی اصلاح الراعی والرعیة؛ ابن تیمیه؛ الطرق الحکمیة فی السیاسة الشرعیة، و الجواب الکافی لمن سأل عن الدواء الشافی؛ ابن‌قیم الجوزیة (متوفای ۷۵۱ ق) فقیه و مجتهد دمشق؛ المقدمة، و طبیعة العمران ابن‌خلدون (۸۰۸ ق) مؤرخ و جامعه‌شناس از اشبیله تونس؛ الترتیب الاداریة، کثانی.

۱۲. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۱۶۹۷م و ۶۸۵۶م موجود است.

۱. همان‌جا، به شماره ۵۲۹۰م.

۲. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۱۰۴۴م موجود است.

۳. نسخه خطی آن در کتابخانه ملک سعود به شماره ۱/۱۶۳۳م موجود است.

۴. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۹۳۰۳م موجود است.